

ABBÂSÎLERİN İLK ASRINDA DİYAR-I BEKR'İN İDARESİ VE İSYANLAR

Mutlu SAYLIK

Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Öğretim Görevlisi

mutlusaylik@hotmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.3352015>

Özet

Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgenin kuzeyini ifade eden el-Cezîre, İslâm fetihleriyle birlikte buraya yerleşen Arap kabilelerinin adını taşıyan üç kısma bölünmüştür. el-Cezîre'nin doğu ve güneydoğusuna Diyâr-ı Rebia, batısına Diyâr-ı Mudar ve kuzeyine de Diyâr-ı Bekr adı verilmiştir. Diyâr-ı Bekr el-Cezîre'nin Doğu ve Orta Anadolu'ya açılan kapısı konumundaydı. Diyâr-ı Bekr, Âmid) merkez olmak üzere Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Mardin, Siirt, Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ) şehirlerini kapsamaktadır.

Abbâsîlerin el-Cezîre'de hâkimiyet sağlaması ancak Emevî halifesi Mervan'ın öldürülmesinden sonra mümkün oldu. Abbâsî devletinin hâkimiyetine giren el-Cezîre'ye, önemine binaen Abbâsîlerin en önemli şahsiyetlerin idaresine verildi. Abbâsî Devleti'nin ilk asrında el-Cezîre bölgesine gönderilen valiler Diyâr-ı Bekr,i doğrudan veya görevlendirdikleri âmiller vasıtasıyla idare ettiler. Bu dönemde el-Cezîre'de Abbâsî yönetimine karşı çıkan isyanlar Diyâr-ı Bekr'i bazen doğrudan bazen de dolaylı etkiledi. Kaynaklarda bu isyanlar için genel olarak Haricî isyanlar dense de bu isyanların çıkmasında siyasi, sosyal ve ekonomik birçok sebep etkili oldu. Bu dönemde bölgeyi Ermeni ve Bizans saldırıları da etkiledi.

Bu çalışmada, Abbâsîlerin ilk asrında Diyâr-ı Bekr'in stratejik konumu, idaresi üzerinde durulacak ve bu süreçte bölgede karşılaşılan güçlüklerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr, Âmil, Haricî

Abbâsian in The First Century Diyar-i Bekr Administration and Riots

Abstract

al-Jazeera, which expresses the north of the region between the Dicle Euphrates rivers is divided into three parts that is beared the name of the Arab tribes settled here as a result of tribal migrations in Islamic geography sources. It is called Diyâr-ı Rebia in the east and southeast of Al-Jazeera, Diyâr-ı Mudar in the west and Diyâr-ı Bekr in the north of Al-Jazeera. Diyâr-ı Bekr was the Eastward gate of al- Jezire to the east and teh central of Anatolia. Diyâr-ı Bekr was centered but it was consisted of Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Mardin, Siirt, Hasankeyf (Hısn-ı Keyfâ) and other many residential areas with the center of Âmid (present Diyarbakir).

Al-Jazeera, who came under the sovereignty of the Abbasid state, was given to the administration of the most important personalities of the Abbasids. In the first century of the Abbasid State, the governors sent to the region of Al-Jazira ruled Diyar-i Bekr directly or through the commanders they commissioned. During this period, the rebellions opposing the Abbasid rule in al-Jazeera directly and sometimes indirectly affected the Diyar-ı Bekr. Although the sources refer to these rebellions in general as the External rebellions, many political, social and economic reasons contributed to the emergence of these rebellions. Armenian and Byzantine attacks also affected the region during this period.

In this study, the strategic position and administration of the Diyar-ı Bekr in the first century of the Abbasids will be emphasized and the difficulties encountered in the region will be mentioned.

Key words: Abbâsîds, al-Jezire, Diyâr-ı Bekr, Âmil, Haricî

Giriş

Arapçada "ada" anlamına gelen el-Cezîre, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeyi ifade etmektedir.¹ Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı bu geniş topraklar, ilk medeniyetlere ev sahipliği yapmış, en eski yerleşim merkezlerinden biridir. İlk medeniyetler

¹ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, İbn Havkal, (IV/X. yüzyıl) *Sûrat el-Arz* (çev. Ramazan Şeşen,) Yeditepe, İstanbul 2014, s. 175; Adnan Çevik, XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi, Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2002, s. 44.

bu bölgeye Mezopotamya adını verirken Araplar da aynı bölgeyi iki kısma ayırarak Aşağı Mezopotamya'ya Irak; Yukarı Mezopotamya'ya el-Cezîre adını verdiler.² el-Cezîre, İslam fetihlerinden önce başlayıp, fetihlerden sonra da devam eden Arap kabile göçleri neticesinde, buralara yerleşen Arap aşiretlerin adını taşıyan üç kısma bölündü. Rebîa, Mudar ve Bekr adındaki Arap aşiretlerine nispet edilen bu yerleşim yerleri; bölgenin doğu ve güneydoğusu Diyar-ı Rebîa, batısında Diyâr-ı Mudar ve kuzeyinde de Diyâr-ı Bekr'dir.³ Bazı kaynaklar, el-Cezîre bölgesinin Hz. Osman zamanında Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudar olarak iki idari kısma ayrıldığını⁴ daha sonra Rebîa aşiret gruplarından Bekr b.Vail'e bağlı olanlardan özellikle Şeybanilerin yukarı Dicle mıntkasında yoğunlaşması üzerine, buralar Rebîa'nın yurtlarından ayrılarak, Diyâr-ı Bekr adıyla müstakil bir idari kısım haline getirildiğini belirtmektedir.⁵ Çalışmamızın konusu olan Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre bölgesinin en küçük bölümü olup Güneydoğu Anadolu'nun doğusuna, bölgenin yukarı Dicle kısmına, denk düşmektedir. Diyâr-ı Bekr bir geçiş kuşağında olmasından dolayı, eski çağlardan beri kervan kuşağının önemli bir merkeziydi. Diyâr-ı Bekr stratejik konumunun yanında verimli ovaları ve su kaynaklarıyla tarımda; geniş yaylaları ve mera alanlarıyla da hayvancılığa çok elverişliydi.⁶ Ayrıca Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre'nin Doğu ve Orta Anadolu'ya açılan kapısı konumundaydı. Diyâr-ı Bekr, Âmid merkez olmak üzere Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Mardin, Siirt, Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), şehirlerle birlikte birçok yerleşim alanından oluşmaktaydı. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde (634-644) Bizans imparatorluğunun elinde olan el-Cezîre bölgesi İyaz b. Ganm komutasındaki İslam orduları tarafından; Amid, Meyyafarikin, Mardin, Hısn-ı keyfâ ve Siirt fethedildi.⁷

Muaviye b. Ebû Süfyân (661-680) dönemine kadar Diyâr-ı Bekr çeşitli valilerin yönetiminde idare edildi. Muaviye halife olduktan sonra Suriye ve el-Cezîre'ye Nu'man b. Beşir'i vali tayin etti. Muaviye'nin ölümüne kadar Nu'man b. Beşir'in valiliği devam etti. Nu'man b. Beşir'den sonra bölgenin önemi çok arttı. Doğu Anadolu ve Azerbeycan'ın idaresi de el-Cezîre Valiliğine bağlandı ve bundan sonra hanedan mensupları da buraya vali olarak atandılar.⁸

Halife Abdülmelik (685-705) zamanında 107/725-726 yılında Ermeniye Vilayeti, el-Cezîre vilayetine bağlandı. Vilayet merkezi de Diyâr-ı Bekr'in sınırları içinde bulunan Nusaybin'den Diyâr-ı Bekr'in merkezi şehri Amid'e taşındı ve buraya Mesleme b.

² Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 44.

³ Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, III, 606; Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 44.

⁴ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 175.

⁵ Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 65-67.

⁶ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 510-511; Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 56.

⁷ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l Büldân* (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yay., İstanbul 2013, s. 201-210; Yinanç, "Diyarbakir", 606; Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 65-70.

⁸ Şeşen, "Cezîre", *DİA*, 509-510.

Abdülmelik vali olarak tayin edildi.⁹ Bu dönemde Haricîlerin¹⁰ “Sufriyye¹¹” koluna mensup kişiler el-Cezîre’ye akın edip görüşlerini yaymaya başladılar.¹² II. Mervan Şam yönetimini ele geçirip halifelik tahtına oturunca devletin merkezini, el-Cezîre bölgesinde bulunan Harran’a taşıdı.¹³

1. Abbâsî Yönetiminde Diyâr-ı Bekr

Diyâr-ı Bekr, Abbâsîlerin ilk asrında, el-Cezîre bölgesinin bir mıntkası olarak kabul ediliyor ve el-Cezîre’ye tayin edilen valiler veya bu valilerin görevlendirdiği âmiller tarafından idare ediliyordu. Kaynaklar, Abbâsîlerin ilk asrında Diyâr-ı Bekr’den müstakil olarak bahsetmemekte, Diyâr-ı Bekr’de meydana gelen olaylar ve gelişmeleri, el-Cezîre’de meydana gelen olaylar ve gelişmeler olarak ele almaktadır. Ancak el-Cezîre ilgili rivayetlerde, olayların ve gelişmelerin yaşandığı şehirler ve yerleşim alanlarından ve buralarda meskûn kabilelerden söz edilirken; Diyâr-ı Bekr sınırları içinde olanlar seçilerek Diyâr-ı Bekr ile ilgili olaylar ve gelişmeler ortaya çıkarılabilmektedir.

Diyâr-ı Bekr çoğunlukla el-Cezîre’ye bazende Avasım ve Suğur¹⁴ vilayetine bağlı olarak yönetilmiştir. Bazen Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre, Suğur, Avasım vilayetleri birleştirilerek yönetilmiştir. Belli dönemlerde birleştirilen bu vilayetlere başka vilayetler de eklenmiştir. Oluşturulan bu bölge valiliklerine Abbâsî ailesinden ve komutanlardan önemli şahsiyetler vali olarak tayin edilmiştir. Buraya tayin edilen valilerin en belirgin görevleri, Bizans’la mücadele ederek mevcut sınırı korumak, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr bölgelerindeki şehir ve kaleleri savunmak ve her yıl gazaya çıkmaktır.

Ebû’l Abbâs es-Seffah (750-754), el-Cezîre’deki isyanlar bastırıldıktan sonra kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr’u (754-775), el-Cezîre, Azerbeycan ve Ermeniyye’ye vali olarak

⁹ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s.17.

¹⁰ Hâricî (çoğulu: Havaric) kelimesi ise “h r c” kökünden türemiş bir ism-i fail olup “çıkan, ayrılan, isyan eden” gibi anlamlara gelir ve kaynaklarda zaman zaman yönetime başkaldıran herkes için kullanılmıştır. Ancak Hâricî ismi, İslâm Tarihinde belli bir fırkaya ad olmuştur. Genelde karşıtları tarafından “meşru halifeye başkaldırıp ümmetten ayrılanlar” anlamında; mensupları tarafından da “kâfirlerden ayrılarak Allah’a ve Peygamberine hicret edenler” anlamında kullanılmıştır. Bkz. Şehristânî, Ebû’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve’n-Nihal* (çev. Muharrem Tan) Akademi Yay., İzmir 2006, 105-126; Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul 1992, XVI, 169. Fıkıh kaynaklarında da adil imama karşı isyan bağlamında ele alınmaktadır. Dolayısıyla Sünnilerin zihin dünyasında harici kavramının bu şekilde adlandırılması bu tür isyanların meşru olmadığını göstermek içindir. Sünni anlayışta bu tür isyanların bastırılmasının meşru olan halifenin görev kapsamına girdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Yusuf, Eşit, *İslam Kamu Hukukunda Devlet Birey İlişkisi (Şafî Mezhebi Örneği)*, D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Diyarbakır 2015, s. 96.

¹¹ Hâricîliğin bir kolu. Bazı konularda diğer Harici gruplara muhalefet ettikleri konular: Büyük günah işleyen işlediği suçla isnat edilir ve onlara kâfir veya müşrik denilmez. Kendileriyle aynı inançta olup savaşmayanlar tekfir edilmez. Onlara göre recm cezası vardır. Kâfir çocukları katli ve tekfir edilmez. Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 125.

¹² Yinanç, “Diyarbakır”, *İA*, 605.

¹³ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 18.

¹⁴ İslâm devletleriyle Bizans imparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen ad. Avâsım sözlükte “korumak, engel olmak, müstahkem mevki” demektir. Bu müstahkem mevki, İslâm ordularının cihad maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazadan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla anılmıştır. Bizans İmparatoru Heraklius sınır bölgelerinde yaşayan halkı İslâm ordularının tehdit ve saldırılarından korumak gayesiyle iç kısımlara çekerek geniş bir sahayı boş bıraktı. Müslümanların dış kısımlar adını verdikleri bu saha, Emevîler zamanında iskân edilmeye başlandı ve müstahkem mahaller kuruldu. Askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş olan bu bölgeye Sugûr (tekili sagr, yarık, sınır) deniliyordu. Sugûr’ş-Şâmiyye ve Sugûr-Ceziriyye olmak üzere ikiye ayrılan bu saha, Tarsus’tan başlayarak Adana, Misis, Maraş, Malatya hattını takip ederek doğuya doğru Fırat’a kadar uzanıyordu. İslâm-Bizans mücadelesinde önemli rol oynayan bu şehirler, askerî yolların birleştikleri yerlerde veya geçitlerin girişlerinde yer alıyordu. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *DİA*, IV, İstanbul, 1994, s. 111-112.

atadı.¹⁵ Ebû Cafer kardeşi Seffah'tan sonra halife oluncaya kadar bu görevini sürdürdü.¹⁶ Ebû Cafer Diyâr-ı Bekr'e âmil olarak Musa b. Mus'ab'ı tayin etti.¹⁷ Bazı kaynaklarda bu zat Musa b. Kab olarak geçmektedir.¹⁸

Ebû'l Abbâs es-Seffah'ın ölümü üzerine Ebû Cafer el-Mansûr halife oldu. el-Cezîre ve Ermeniye valiliğine Humeyd b. Kahtaba b. Şebib et-Tai tayin edildi.¹⁹ Mülebbed b. Harmele olayından sonra el-Cezîre'ye Halife Mansûr'un kardeşi Abbas b. Muhammed vali oldu. Ancak 155/772 de el-Cezîre valiliğinden azledildi.²⁰ Onun yerine de Heysem b. Sa'id tayin edildi.²¹

Halife Mehdi zamanında (775-785) el-Cezîre valiliğine Fadl b. Salih getirildi.²² Fadl b. Salih'in 161/777 yılında azlinden sonra yerine Abdüssamed b. Ali tayin edildi. Halife Mehdi 163/779 yılında Bizans üzerine sefer yaptıktan sonra oğlu Harun Reşid'i el-Cezîre, Suğur ve Azerbaycan'a vali olarak tayin etti.²³ O da el-Cezîre'ye âmil olarak Zufar b. Asım el-Hilal'i tayin etti. Halife Hadî döneminde (785-786) Ebû Hureyre Muhammed b. Ferruh, Muhammed b. İbrahim ve Abbas b. Muhammed bölgede idareci olarak görev yaptılar.²⁴

Halife Hârûn er-Reşid Dönemi'ne (786-809) kadar el-Cezîre eyaleti büyüyüp Antakya'ya kadar genişledi. Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre vilayetinden ayrılarak merkezi Antakya olan Avasım vilayetine bağlandı. Ebû Hureyre Muhammed b. Ferruh tekrar el-Cezîre valisi olurken Diyâr-ı Bekr'in bağlı olduğu Avasım valiliğine de Mansûr b. Ziyad tayin edildi. Sahsah adında Haricî 171/787-788 yılında el-Cezîre'de Ebû Hureyre'nin ordusunu yenince Ebû Hureyre Bağdat'a çekildi ve öldürüldü. Yerine Harb b. Kays vali oldu.²⁵

el-Cezîre'ye verilen önemden dolayı Harûn er-Reşid 174/790 yılında Cizre'ye geldi, Cudi dağına ziyaret etti. Bazıda ve Karda'da bir süre konakladı ve bölgede kendisine bir köşk yaptırdı.²⁶ Harb b. Kays'tan sonra İbrahim b. Hazm el-Cezîre'ye vali oldu.²⁷

187/803 yılında Avasım, Suğur ve el-Cezîre vilayetleri halifenin oğlu Kasım'ın idaresine verildi. Bir süre sonra Suğur el-Cezîre'den ayrılarak Amid şehri merkezi olmak üzere vilayet yapıldı. Sabid b. Nasır vali oldu.²⁸ Bu dönemde Amid Diyâr-ı Bekr'in merkezinde bulunmaktadır.

Halife Emîn Dönemi'nde (809-813) karışıklık ve huzursuzluk vardı. Halife Emin başa geçer geçmez kardeşi Kasım'ı Şam'a çağırdı. 193/809 yılında Onun yerine, Hüzeyme b. Hazm sonra Abbas b. Musa ve Said b. Umran bölgede idareci oldular.²⁹ Halife Me'mûn Dönemi'nde (813-833) Mevali ön plana çıktı. Me'mun, vekili Fadl b. Sehl'in kardeşi Hasan

¹⁵ Taberî, *Târîh*, VII, 458, 467.

¹⁶ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 20.

¹⁷ Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârikî (ö. 577/1181'den sonra) *Tarih-i Mayyafarîqin*, Nubahar Yay., İstanbul 2014, s. 350.

¹⁸ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 18.

¹⁹ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat, I-II* (thk. E. Z. el-Umerî) Darü'l-Kalem, Dimeşk 1977, s. 433; İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 355.

²⁰ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 355; Bekir Sami Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul Siirtliler Derneği Yay., İstanbul 2005, s. 58-59.

²¹ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 18.

²² İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 358.

²³ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, İbnü'l Cevzî, (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata), VIII, Beyrut 1992, VIII, 264; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nubihar Yay., İstanbul 2014, s. 129; Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdi b. Mansûr*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2012, s. 97.

²⁴ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 358.

²⁵ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 18.

²⁶ Abdullah Yaşın, *Tarih Kültür ve Cizre*, İstanbul 2011, s. 41.

²⁷ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 21.

²⁸ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 21.

²⁹ Taberî, *Târîh*, VIII, 365 vd.

b. Sehl'i bütün Irak ve el-Cezîre'yle birlikte Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen üzerine vali atadı.³⁰

Halife Emin öldürülmesinden dolayı Halep mıntıkasında Akil kabilesinin reîsi Nasır b. Seyyar Samsad'ı ele geçirerek Fırat'ın doğusuna geçti. Şam, el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr, Musul'un valiliğine Tahir b. Hüseyin getirildi.³¹ Tahir b. Hüseyin Nasır'a karşı başarılı olamayınca Urfa'ya çekildi. Nasır b. Seyyar hâkim olduğu bu yerlerde güç ve kuvvetini artırdı. Tahir b. Hüseyin Horasan'a vali olarak gönderilirken yerine oğlu Abdullah b. Tahir el-Cezîre'ye vali olarak tayin edildi.³² 208/824 yılında Abdullah, Nasır'ın güçlerini Kasium'da muhasara altına alarak Nasır'ı yakaladı ve onu Bağdat'a gönderdi. Mükâfat olarak Abdullah Mısır'a vali olarak gönderilirken el-Cezîre'de ona bağlandı.³³

213/829 yılında Diyâr-ı Bekr'in de içinde olduğu el-Cezîre ve Avasım valiliğine halifenin oğlu Abbâs b. Me'mûn tayin edildi.³⁴ Halife Mu'tasım'ın (833-842) Bizans seferi sırasında bu bölgelerin valisi olan Abbâs b. Me'mûn, hilafeti ele geçirme arzusunda olduğu gerekçesiyle hapsedildi. Hapiste eziyet edilerek öldürüldü.³⁵ el-Cezîre, Suğur, Diyâr-ı Bekr ve Musul valiliğine Nevvab el-Vasık b. Mu'tasım vali tayin edildi. Onun âmili de Nasır b. Said, sonra Muhammed b. Rebi'î ve Muhammed b. Maruf oldu.³⁶

Halife Vâsık döneminde (842-847) Avasım, Diyâr-ı Bekr ve Suğur'un valiliğine Sa'id b. Abdullah tayin edildi. 231/846 yılında Hamid b. Sa'id vali oldu. Bu validen sonra Diyâr-ı Bekr ve Suğur'a Muhammed b. Abbas b. Me'mun tayin edildi. Muhammed b. Rebi'î ve Abdullah b. Zeyyad bölgede âmillik görevinde bulundular.³⁷

Halife Mûtevekkil (847-861) 232/847 de Şam, Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Rebi'a, Diyâr-ı Mudar ve Musul'u oğlu Mustansır'ın idaresine verdi. Bu dönemde Nasır b. Sa'id, Ali b. Hâkân, Ubeydullah b. Muhammed bölgemizde âmillik görevinde bulundular.³⁸

Halife Muntasır Dönemi'nde (861-862) Sa'id b. el-Hüseyin ve Abdullah b. Seyyar bölgede âmillik görevini yaptılar.³⁹ Halife Müstain Dönemi'nde (862-866) el-Cezîre ve Suğur'a Abdullah b. Me'mun amil olarak tayin edildi. Daha sonra Nasır b. Salih b. Hakan âmil oldu.⁴⁰ Daha sonra Ebû Musa İsa b. eş-Şeyh âmillik görevinde bulundu. Ebû Abdullâh Mu'tez Dönemi'nde (866-869), Halife Müstain zamanında Diyâr Bekr'de amillik yapan amiller görevine devam etti.⁴¹

Halife Muhtedî Dönemi'nde (869-870) Şam vilayetinde kargaşa çıkınca, Şam'a vali olarak tayin edilen Ebû Musa İsa b. eş-Şeyh 256/869-870 yılında Mısır'dan Bağdat'a hazineye gönderilen vergilere Şam'da el koyup tüm ısrarlara rağmen geri vermeyince halife onu azletti. Halifenin gönderdiği ordu İsa b. eş-Şeyh'in ordusunu yenince, İsa Ermeniyeye tarafına kaçtı. Burada yeniden toparlanan İsa, Diyâr Bekr bölgesini ele geçirdi. Bunun üzerine Musul ve el-Cezîre valisi olarak İshak b. Kundacık tayin edildi. Diyâr-ı Bekr ve çevresine hâkim olan İsa b. eş-Şeyh müstakil hareket ederek Şeyhoğulları emaretini kurdu.⁴²

Görüldüğü gibi Abbâsîler Diyâr Bekr bölgesinin de içinde olduğu el-Cezîre vilayetine çok önem vermişler ve bu bölgeyi bir nevi Abbâsî halifelerinin yetişeme ve tecrübe kazanma

³⁰ Taberî, *Târih*, VIII, 527.

³¹ Taberî, *Târih*, VIII, 527.

³² Taberî, *Târih*, VIII, 577 vd.

³³ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 21-22

³⁴ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 374; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22.

³⁵ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22.

³⁶ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 376.

³⁷ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 384; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22.

³⁸ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 389.

³⁹ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 389; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22.

⁴⁰ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 391.

⁴¹ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 393.

⁴² İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 394; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 23.

alanı olarak değerlendirmişlerdir. Zira Ebû Cafer Mansûr ve Harûn er-Reşîd gibi en meşhur Abbâsî halifeleri, hilafetlerinden önce bu bölgeleri idareyle vazifelendirilmişlerdir. Ancak Abbâsî merkezi gücü zayıflayınca bölge idaresi zayıflamış ve bu bölge idarecileri müstakil hareket etmeye başlamışlardır.

2. Sosyal ve Dinî Durum

el-Cezîre Bölgesi, Abbâsîler döneminde hububatı, atları, koyunları ve çeşitli ürünleriyle Bağdat ve Samerra'ya büyük katkısı oluyordu. Bu bölge Emevîler ve Abbasîler'in ilk asrında devlete en çok vergi ödeyen vilayetlerindendi.⁴³ el-Cezîre, Abbâsîler döneminde her yıl Bizans'a yapılan seferlerde üs vazifesi de görüyordu.⁴⁴ Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr bölgelerindeki şehir ve kaleleri savunmak için Bizans'a karşı her yıl gazaya çıkılırdı. Bölgenin üs olarak kullanılması burayı önemli ve hareketli bir alan yaptı. Birçok yerde buralara gaza yapmak için savaşılar geldiği gibi birçok isyancı da buraya gelmekteydi. Buraları mesken tutan asîler, çıkarlarına olan her isyanı desteklerken, idareciler ve gaza için bölgeye gelenler de kimi zaman yerel halkın örf ve adetlerine, hassasiyetlerine dikkat etmeyerek toplumsal infiallere sebep oluyordu. Bu dönemde Abbâsîlere karşı çok sayıda dinî, siyasî ve ekonomik amaçlı isyanlar çıktı. Kaynaklar, el-Cezîre ve Diyâr-ı Bekr'den bahsederken birçok Haricî isyandan bahsetmektedir. Bölgede meydana gelen ve kaynaklarda Haricî olarak nitelenen isyanların temelinde siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlarda bulunmaktadır. Haricî olarak da nitelenen bu isyanlar bazen tehlikeli boyutlara ulaştı. Bölge çok hassastı; Kürt, Arap, Ermeni, Rum ve Fars gibi unsurlar arasında bir coğrafi konuma sahipti. Aynı zamanda bölge halkı da bu unsurlardan oluşmakta ve bu değişik unsurlar bir arada yaşamaktaydı.⁴⁵

Abbâsîler döneminde el-Cezîre'de idareciler vergi toplama ve otoriteyi sağlama noktasında hassasiyet gösteriyordu. Dicle ve Fırat'ın bereketli topraklarından bolca vergi topluyordu.⁴⁶ Ancak aynı hassasiyet dini hayatın yerleşmesi için gösterilmemiş olmalı ki bölgede oluşan dini boşluğu, şehir merkezlerindeki alan daralmasından ve baskıdan kurtulmaya çalışan Haricî davetçiler doldurmaya çalıştı. Bölgedeki siyasî, sosyal ve ekonomik ortam, coğrafi yapı onlar için bulunmaz fırsattı.⁴⁷ Haricîlerin Sufriyye fırkası bölgede yayıldı ve bölgedeki isyanlarda rol oynadı. İsyancılar ve karışıklıklar Abbâsî yönetimini zor duruma soktu. Diyâr-ı Bekr bölgesi bir taraftan meydana gelen isyanlarla sarsılırken, diğer taraftan da Bizans'ın saldırılarına maruz kaldı. Bu sırada bölgede yaşayan Ermenilerin yer yer isyanları ve kabilelerin hâkimiyet tesis etme mücadelesi devam etti.

3. Diyâr-ı Bekr'i Etkileyen İsyancılar

Ebû'l-Abbâs es-Seffah halifelîğe geçer geçmez el-Cezîre sorunuyla karşılaştı. Abbâsî ihtilalinde Diyâr-ı Bekr ve el-Cezîre'nin diğer kısımları Emevî halifesi II. Mervan'a bağlı kaldı.⁴⁸ Abbâsî ihtilâli ileri boyutlara ulaşınca el-Cezîre bölgesinde isyan çıktı. İsyancılar Harran'da bulunan Abbâsî güçlerinin komutanı Musa b. Ka'b'a saldırıp onu Harran'da kuşattılar. Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre'nin diğer kısımlarıyla birlikte Emevîlerin Ermeniyeye valisi İshak b. Müslim el-Ukayli'nin liderliğinde birleşti. Abbâsî halifesi Ebû'l Abbas es-Seffah, amcası Abdullah ve kardeşi Ebû Cafer Mansûr'u İshak'ın üzerine gönderdi. İshak, kardeşi Bekâr'ı Mardin bölgesinin idaresine tayin edip, kendisi de Urfa'ya geçti. el-Cezîre'nin

⁴³ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 175

⁴⁴ Şeşen, "Cezîre", *DİA*, 509-511.

⁴⁵ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyancılar*, s. 169-170.

⁴⁶ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 176; Şeşen, "Cezîre", *DİA*, 509-511.

⁴⁷ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyancılar*, s.169-170.

⁴⁸ Emevî halifesi Mervan'ın annesi Kürt'tü ve Cizreli Mir Ahmed'in kızıydı. II. Mervan bölgeyle iç içeydi. Özellikle Cizre'de birçok imar faaliyetinde bulunup bölge halkının desteğini aldı. Bkz. Yaşın, *Tarih Kültür ve Cizre*, s. 41.

önemli güçlerinden olan ve Haricî olarak nitelenen Ben-i Rebia aşiretinin güçleri ile Bekkar b. Müslim'in ordusu, Abbâsilere karşı birleşti. Ancak bu süreçte Emevî halifesi Mervan b. Muhammed (744-750)'de yapılan savaşta yenildi ve daha sonra öldürüldü.⁴⁹ Halifenin kardeşi Ebû Cafer Mansûr komutasındaki Abbâsî ordusu bölgeye hareket ederek Ben-i Rebia güçlerini bozguna uğrattı. el-Cezîre bölgesinde binlerce kişilik ordusuyla bekleyen İshak b. Müslim el-Ukayli, Emevi Halifesi II. Mervan'ın komutasındaki ordunun Abbâsî güçlerine yenildiğini ve Halife II. Mervan'ın öldürüldüğünü haber alınca direnmenin fayda sağlamayacağını anladı ve teslim olmak için öne sürülen şartları da kabul edilince teslim oldu.⁵⁰ II. Mervan'ın ölümüyle Emeviler devri son buldu, el-Cezîre bölgesi tamamıyla Abbâsîlerin kontrolüne girdi. Bu isyanın Emeviler'in Ermeniye valisi İshak b. Müslim el-Ukayli öncülüğünde gerçekleştiği görülmektedir. Abbâsî muhaliflerinin birleşerek çıkardığı bir isyana Haricîlerinde destek olduğu anlaşılmaktadır.

Abbâsî halifesi Ebû'l Abbâs'ın ölümü üzerine halifelik iddiası ile ortaya çıkan Abdullah b. Ali'nin isyanı el-Cezîre'de istikrarsızlığa neden oldu. Abdullah b. Ali, Harran'da Mukatil b. el- Hâkim el-Akkiy'i kuşattı. Mukatil savaşmadı, barışla şehri ona teslim etti. Abdullah b. Ali, Ebû Muslim'in komuta ettiği ordu tarafından Nusaybin civarında mağlup edildi.⁵¹

Ebû Cafer Mansûr Dönemi'nde ortaya çıkan en önemli isyanlardan biri Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî isyanıdır. Abdullah b. Ali isyanı bastırıldıktan sonra asayışı sağlamak için bir birlik el-Cezîre'ye gönderildi. Bu birlikteki Horasanlı bir komutan el-Cezîre'de Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî'nin evine misafir oldu. Kendilerine hizmet eden Mülebbed'in kızını görünce: "Ey Mülebbed, kıza söyle beni yıkasın!" dedi. Mülebbed ise cariyesini göstererek: "O değil, cariyem yıkasın." dedi ve sitemle şöyle devam etti: "Siz ta Horasan'dan gelip başlarınızı kadınlarımıza yıkatmak istiyorsunuz." Mülebbed cariyesine, komutanın başını yıkamasını emretti. Bu sırada ona komutanın uzun olan saçlarını ensesinden uzaklaştırmasını işaret etti. Cariye, komutanın saçlarını ensesinden kaldırıncaya Mülebbed, bir kılıçla ensesine vurarak onu öldürdü. Sonra akrabalarıyla beraber evin diğer odalarındaki askerleri de öldürdü. Olayı öğrenen bir kısım Haricî de ona katıldı.⁵² Olay duyulunca Arapların yanı sıra Kürtler de isyana destek verdi.⁵³ Mülebbed 137/754 yılında çevresindeki binlerce kişiyle beraber el-Cezîre'de ayaklandı. Mülebbed art arda gönderilen Abbâsî güçlerini yendi. İsyân büyüdü ve yayıldı.⁵⁴ Sonra Halife Mansûr, Hazım b. Huzeyme'yi seçkin bir orduyla Mülebbed'in üzerine gönderdi. Mülebbed, 138/756 yılında bini aşkın askeriyle beraber öldürüldü. Geri kalanlar ise kaçtı.⁵⁵ Böylelikle Halife Mansûr için çok büyük bir sorun haline gelen Mülebbed b. Harmele ayaklanması bastırılmış oldu.

160/777 yılında Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Abbâsî halifesinin meşru olmadığını gerekçe göstererek el-Cezîre bölgesinde ayaklandı.⁵⁶ Ayaklanma Halep ve Rakka çevresinde

⁴⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, (ö. 310/922), *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, Dârü'l-Turasi, I-XI, Beyrut 1387, VII, 437 vd.

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, VII, 446 vd.; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 20.

⁵¹ Taberî, *Târîh*, VII, 474 vd.

⁵² Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 172.

⁵³ Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 129.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, VII, 495 vd.

⁵⁵ İzzeddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî, İbnu'l-Esîr, (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh* (thk. Ebu'l-Fedâ Abdullah el-Kâdî), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, 116-117; Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 171-179; İbrahim Konak, *Abbasîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî İsyânlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2006, s. 26-28.

⁵⁶ Halife b. Hayyat, *Târîhu Halife b. Hayyat, I-II* (thk. E. Z. el-Umerî) Darü'l-Kalem, Dimeşk 1977, s. 443; Taberî, *Târîh*, VII, 498-499; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 242; Ethem Ruhi Fıglalı, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1992, XVI, 172.

başladı. Abdüselam'ın kısa sürede taraftarı çoğalıp gücü de artınca Nusaybin'e geldi.⁵⁷ Nusaybin şehrinin idarecisi şehre girmemesi için Abdüselam'a bir miktar para gönderdi. Bu parayı alan Abdüselam, Âmid'e yöneldi. Âmid'de, İsa b. Musa el-Horasanî ile karşılaştı. Meydana gelen çatışmada İsa b. Musa'nın ordusu mağlup oldu. Abdüselam İsa b. Musa'yı öldürdü.⁵⁸

Mücadeleler devam ederken Halife Mehdi, Abdüselam'la mektuplaştı.⁵⁹ Halife Mehdi mektubunda meşru bir halife olduğunu dile getirirken Abdüselam ise eleştirilerini Halife'nin yönetimdeki İslâmî olmayan uygulamaları ve zaafı üzerinde yoğunlaştırıyor ve Halife Mehdi'yi halifelik görev ve sorumluluklarını yerine getirmemekle suçluyordu.

Abbâsî güçlerini bir süre meşgul eden Abdüselam, Halife Mehdi'nin gönderdiği Şebîb b. Vac el-Mervürüzî komutasında donanımlı bir ordu tarafından Kınnesrin'de yakalanıp öldürdü. H. 160/777 da başlayan bu ayaklanma, Abbâsîlerin iki yıl süren mücadeleleri sonucu Abdüselam b. Haşim'in 162/779 yılında öldürülmesiyle bastırılmış oldu.⁶⁰

168/784 de Musul'da Temîm kabilesinden Yâsîn adında biri ayaklandı. Kaynaklarda Haricî olarak nitelenen Yasin, Musul askerleriyle savaşip onları yendi. Bu galibiyet neticesinde Diyâr-ı Rabîa ve el-Cezîre'nin büyük bir kısmını ele geçirdi. Halife Mehdi, merkezden Muhammed b. Ferruh ve Herseme b. A'yen komutasında bir ordu gönderdi. Yâsîn 168/784 yılında öldürüldü ve taraftarları dağıldı.⁶¹ el-Cezîre'nin diğer kısımları gibi Diyâr-ı Bekr'de bu ayaklanmadan etkilendi.⁶² Bu şahıs Haricî düşünceyle Abbâsî halifesini meşru görmediği için isyan etmiş olmalıdır

171/787-788 yılında Sansah el-Cezîre'de isyan etti. Haricî olduğu söylenen bu şahıs vali Ebû Hureyre'nin ordusunu yendi. Sansah Musul'a giderken üzerine gönderilen orduyu dağıtıp el-Cezîre'nin büyük bir kısmını ele geçirdi. İsyân karşısında başarısız olan vali Ebû Hureyre Bağdat'a çekildi ve öldürüldü. Yerine Harb b. Kays vali oldu. Harb b. Kays güçlü bir orduyla Sansah ve taraftarlarına saldırdı. Sansah öldürüldü ve taraftarları dağıldı.⁶³

176/792 yılında Fadl el-Hâricî Halife Harûn er-Reşîd döneminde Nusaybin civarında ayaklandı ve Nusaybin'i ele geçirdi. Cizre, Âmid, Meyyâfârikîn ve Erzen'i muhasara ederek, bu şehirlerin idarecileriyle kimseye dokunmamak şartıyla para karşılığı anlaştı. Muammer b. İsa el-Abdi, büyük bir orduyla Fadl'a saldırdı. 176/792 yılında Fadl ve arkadaşları bozguna uğradı ve Fadl öldürüldü.⁶⁴ Bu isyanda, Fadl ve arkadaşlarının yerleşim merkezleriyle haraç karşılığı anlaşıp savaşmaması dikkat çekicidir. Bu tavır, haraç verme olayının hâkimiyet tanıma şeklinde anlaşılmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

179/795 yılında Velid b. Tarîf eş-Şeybânî liderliğinde bir ayaklanma ortaya çıktı.⁶⁵ Halife Harûn er-Reşîd'in görevlendirdiği Ravh b. Salih adında bir me'murun Tağlibîler tarafından öldürülmesi ve bunun öcünün kardeşi Hâtim b. Salih tarafından 171/787 yılında çok kanlı bir şekilde alınmasından yedi yıl sonra Tağlibîler, Velid b. Tarîf liderliğinde ayaklandılar.⁶⁶ Velid, Nusaybin civarında oturuyordu. Kısa sürede taraftarı çoğaldı, ciddi bir

⁵⁷ İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut ts, s. 235.

⁵⁸ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, I, 443.

⁵⁹ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, I, 443-445.

⁶⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 242; Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1992, XVI, 172.

⁶¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 257.

⁶² Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, 607.

⁶³ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 20.

⁶⁴ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, I, 443. Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Adnan Demircan, "Diyârü Bekr'de Hâricî İsyânları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004, s. 164-165; Konak, *Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî İsyânlar*, s. 35-36.

⁶⁵ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, I, 450.

⁶⁶ Herbert Kindermann, "Tağlib", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, IX, 621-627; Konak, *Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî İsyânlar*, s. 36

güce ulaştı. Velid, geçtiği ve kuşattığı şehirlerle belli miktarlarda fidye alarak anlaşıyordu.⁶⁷ Sonra el-Cezîre'de faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Velid b. Tarîf Abbâsî yönetiminin yaptığı zulümlerden dolayı isyan ettiğini dile getiriyordu.⁶⁸ Uzun uğraşlardan sonra ancak Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî bu isyanı bastırabilirdi. Yezid güçlü bir orduyla Velid'in karşısına çıktı. Meydana gelen çatışmada Velid'i öldürdü ve taraftarlarını dağıttı.⁶⁹ Bu bölgede bir vergi toplama memuru öldürülünce, merkezi yönetimin desteğiyle, öldürülen memurun kardeşinin komutasında bir ordu bölgeye gelerek korkunç katliamlar yapmıştır. Bit süre sonra bölge halkı toparlanıp Velid b. Tarîf liderliğinde isyan etmiştir. Vergi memurunun öldürülmesi olayına müdahale biçimi intikam duygusunu körüklemiş mesele kan davasına dönüşmüştür. Olay bu açıdan değerlendirdiğinde isyanın mezhebi bir Haricilikten çok siyasi, sosyal ve ekonomik nedenli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Velid b. Tarîf öldürülünce bir grup adamı 179/796 yılında Hurâşe eş-Şeybânî'nin etrafında toplanıp tekrar ayaklandılar. Ancak Hurâşe ayaklanması da bir süre sonra bastırıldı.⁷⁰

187/803 yılında Amid'de Abdüsselam adında bir Haricî isyan etti. Diyâr-ı Bekr'in bağlı olduğu Avasım valisinin âmili olan Yahya b. Sa'id el-Kasili Abdüsselam'ın güçlerini dağıtarak onu öldürdü.⁷¹

Halife Me'mûn, oğlu Abbas'ı Cezîre Valiliği'ne atayınca Bilal eş-Şârî 214/829 yılında ayaklandı. Me'mûn bu isyanı bastırması için oğlu Abbâs'ı bir orduyla Bilal'in üzerine gönderdi. Bilal öldürülüp ayaklanma bastırıldı.⁷²

225/840 yılında Kürtler Cafer b. Mihr/Mir Hasan liderliğinde Musul dolaylarında ayaklandılar. Başlangıçta halifenin ordusuna yenilen Cafer daha sonra toparlanıp halifenin ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Ayaklanma el-Cezîre'de yayılmaya başlayınca Halife 226/841 yılında Aytah'ın komutasında büyük bir ordu sevk etti. Kanlı çarpışmalar sonucu ayaklanma bastırıldı.⁷³

Ermeniye Bölgesi'nin önemli kalelerinden biri olan Şimşat ahalisi halife el-Mustain'in azlini tasvip etmediklerinden yeni halifeye biat etmeyerek İbn-i Mücahid liderliğinde isyan ettiler. Halife, Hâtim b. Zurik komutasında bir ordu gönderdi. Hâtim b. Zurik elindeki kuvvetle Şimşat'ı kuşatarak İbn-i Mücahid ve ahalinin ileri gelenlerini yakalayarak Amid'e götürdü ve orada onları öldürdü.⁷⁴

252/866 yılında el-Cezîre'de meydana gelen ve Diyâr-ı Bekr'i de etkileyen büyük bir ayaklanma baş gösterdi. Ayaklanmanın lideri Müsavir b. Abdulhamid el-Becelî idi. el-Becelî kabilesinden olan Müsavir, çevresine Araplardan ve Kürtlerden birçok kişiyi toplayıp ayaklandı. Müsavir, Musul halkından, cesur ve âlim bir kişiydi. Musul'a bağlı Bevazic köyünde ikamet ediyordu. Musul emîri, Musul polis teşkilatının başına Hüseyin b. Bükeyr adında birini tayin etmişti. Hüseyin, Müsavir'in Havsere adında bir oğlunu Hadisiyye'de yakalayıp hapse attı. Daha sonra Hüseyin Müsavir'in oğlunu karşı ahlaksız davranışlarda bulunmaya başladı. Havsere, Bevazic'de olan babasına durumu bir mektupla bildirdi. Müsavir, oğlunun fuhuşta kullanıldığını anladı ve bir ordu hazırlamaya başladı. Kısa süre içinde çok sayıda kişi toplandı ve güçlü bir ayaklanma ortaya çıktı.⁷⁵ Ayaklananlar Hadisiyye'ye gidince Hüseyin b. Bükeyr saklandı. Müsavir oğlunu hapisten çıkardı.

⁶⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 302.

⁶⁸ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, I-VII (thk. İ. Abbas), Darü's-Sekafe, Beyrut 1968, IV, 38.

⁶⁹ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 21.

⁷⁰ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, I, 455; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 311.

⁷¹ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 21.

⁷² Konak, *Abbasîler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Haricî İsyânlar*, s. 43.

⁷³ Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 130; Bekir Biçer, *Kürtler*, Çizgi Kitapevi, Konya 2014, s. 103.

⁷⁴ Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, 607.

⁷⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 186.

Etrafında Kürtlerden ve Araplardan çok kişi vardı. Ayaklanmanın sebebi olan olay, infiale yol açmıştı. Ayaklananlar, Musul'un doğusunda bir yerde iken Musul Valisi Ukbe b. Muhammed el-Huzai, Müsavir'i öldürmeleri için iki adamını gönderdi. Bunlar Dicle'yi geçip Müsavir'in yanına geldiklerinde Musavir'in taraftarları tarafından tanındılar ve öldürüldüler. Oğlunu kurtarmış olan Müsavir savaşmak istemedi ve geri döndü.⁷⁶

253/867 yılının Zilhicce ayında Müsavir yüzlerce kişilik taraftarıyla Musul Valisi Bindar et-Taberî'nin güçleri karşı karşıya geldi. Müsavir'in ordusu Bindar ve adamlarından birçoğunu öldürdü. Müsavir Hulvan'a girmek istedi. Hulvan halkı Musavir'in ordusu arasında çatışma çıktı. Müsavir'in adamlarından bir grup öldürülürken, Hulvanlılardan ise yüzlerce kişi ve Hulvanlılara yardım eden birçok Horasanlı hacı öldürüldü.⁷⁷ Müsavir, Musul Valisi Hasan b. Eyyub et-Tağlibî ve Hamdan b. Hamdun'un da içinde bulunduğu büyük bir ordu ile yaptığı şiddetli bir savaşı da kazandı.⁷⁸ Bu savaş sonunda Musul'u ele geçirmiş oldu. Müsavir'in ordusu 256/870 yılında Musa b. Boğa'nın ordusuyla karşılaştı ve onu mağlup etti.⁷⁹

263/877 yılında Müsavir ile ordusundaki Haricîler arasında baş gösteren ihtilaflar çatışmalara ve ayrılıklara neden oldu. Bu durum Müsavir'in gücünü zayıflattı. 263/877 yılında vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, Müsavir'e saldırdı. Savaş meydanında Müsavir'in atı darbe alıp düşünce kafa üstü yere çarptı. Bir müddet sonra da öldü. Namazını, Ebû Ahmed el-Muvaffak b. Mütevekkil kıldırdı.⁸⁰

Abbâsîlere karşı isyan eden ve Haricî olarak gösterilen Müsavir'in cenazesini yine Abbâsî ailesinden birisinin kıldırması olayın siyasî boyutunun da olduğunu göstermektedir. Halife Ebû Abdullâh Mu'tez b. Mütevekkil bu isyanla uğraşıp Müsavir'i bertaraf ederken; Ebû Ahmed el-Muvaffak b. Mütevekkil de Musavir'in cenaze namazını kıldırılmaktadır.

Ebû Musa İsa b. eş-Şeyh 250/864 yılında Mısır'dan Bağdat'a hazineye gönderilen vergilere el koyup tüm ısrarlara rağmen geri vermeyince halife onu azletti. Diyâr-ı Bekr ve çevresine hâkim olan Ebû Musa İsa b. eş-Şeyh Abbâsîlere isyan ederek müstakil hareket etmeye başladı. Böylece Şeyhoğlular emaretini kurmuş oldu.⁸¹

Görüldüğü gibi Haricî olarak bilinen isyanların arka planında dinî, siyasî ve sosyal nedenlerin yanında, dinî ve toplumsal normlara aykırı davranışlar da bulunmaktadır. Bölge idarecilerin yanlış tutum ve davranışları halkı galeyana getirmekte bazı Haricî guruplarda bundan istifade etmektedir. Bölge idarecilerinin hataları halifelere mal edilmektedir.

4. Ermeniye Olaylarının Bölgeyi Etkilemesi

Bazı kaynaklarda 152-153/770 yılında Amid kent kiliselerinin Halife'nin emriyle tahrip edilerek yağmalanmasının Amid kentinde hoşnutsuzluğa ve ayaklanmaya neden olduğu iddia edilse de⁸² İslam kaynaklarında bu iddiayı destekleyen bir kayda rastlayamadık.

Ermeniye vilayetinde Ermeniler, valileri Yûsuf b. Muhammed'i ve beraberindekileri feci bir şekilde öldürmeleri ve buradaki huzursuzluğun Diyâr-ı Bekr'e kadar sıçraması üzerine Halife Mütevekkil 237/851 yılında Türk komutan Boğa el-Kebîr'i bölge valisi olarak tayin etti. Boğa, büyük bir orduyla Samerra'dan bölgeye hareket etti.⁸³ Boğa'nın ilk hedefi,

⁷⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 186-187.

⁷⁷ Taberî, *Târih*, IX, 374-376.

⁷⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 190-195.

⁷⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 227.

⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, s. 235.

⁸¹ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 394.

⁸² Ritter, Carl, *Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien* XI, Berlin 1844, s.33; Canan Barla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜ MFD 2005/1*, 57-84.

⁸³ Taberî, *Târih*, IX, 187 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanlar", *İSTEM Dergisi*, Konya 2013, ss. 23-33.

Diyâr-ı Bekr'in merkezi Amid'de karışıklık çıkararak Ermenilerin isyanını bastırmak oldu.⁸⁴ Daha sonra Ermeni reisleri ile birlikte hareket eden ve Vali Yûsuf'un öldürülmesinde rolü olduğu düşünülen Erzen ve Bitlis hâkimi Musa b. Zûrâre'nin merkezi Erzene yöneldi.⁸⁵ Erzen Emîri Musa b. Zûrâre, Ermeni lider Bagrat'ın damadıydı.⁸⁶ Musa b. Zûrâre, Boğa'nın üzerine geldiğini duyunca eman dilemek istedi. Ancak zincire vurularak hilâfet merkezine gönderildi. Boğa el-Kebîr, Erzen'den sonra Ermeniye Bölgesine yöneldi ve uzun uğraşlardan sonra bölgeyi itaat altına aldı.⁸⁷

5. Bizans Saldırıları

Ebû Cafer Mansûr Dönemi'nde Bizans ordusu Ermeniye ve el-Cezîre'ye saldırdı. Rumlar, Malatya'yı ele geçirdiler. Abbas b. Muhammed, 138/756 tarihinde Malatya'nın Bizans'tan geri alınması için yapılan savaşlarda büyük başarılar sağladı.⁸⁸ Abbâsî ordusu Halife Mehdî komutasında 163/779 yılında Bizans üzerine büyük bir sefer düzenledi.⁸⁹ Halife Mu'tasım döneminde Bâbek Hûrremî Abbâsîler için büyük bir sorun durumundaydı.⁹⁰ Bâbek Hûrremî durumunu güçlendirmek ve Abbâsîlerin baskısından kurtulmak için Rum imparatorunu kışkırtmaya başladı. Rum imparatoruna gönderdiği mektupta Halife Mu'tasım'ın hazırlık yaptığını, ordusuyla Rum beldelerine saldıracağını haber veriyordu. 223/838 yılında Rum imparatoru 100 bin kişilik ordusuyla Malatya'ya kadar geldi. Geçtiği yerleri yağmaladı, Müslümanlara çok eziyet etti. Mu'tasım el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr ve hudud ahalisinin de içinde bulunduğu büyük bir orduyla Rumlara karşılık vermek için yola çıktı. Ankara ve Sivas çevresine kadar Bizans topraklarını yağmaladı.⁹¹

Ermeniye Valisi Ali b. Yahya el-Ermeni, uç bölgesinde Bizans'a akınlar düzenliyor ve büyük başarılar elde ediyordu. Bizans ordusu 242/857 yılında karşı saldırıya geçip Samsat ve çevresini yağmaladıktan sonra Diyâr-ı Bekr'e yöneldi. Diyâr-ı Bekr ve çevresini yağmalayıp on bine yakın insanı esir aldı.⁹² Amid önlerine kadar gelen Bizans ordusu şehri muhasaraya cesaret edemedi.⁹³ Halife Mütevekkil 245/860 yılında Ali b. Yahya el-Ermeni komutasında bir orduyu Bizans sınırına gönderdi. Bizans güçlerini bozguna uğratan Ali, Müslüman esirleri kurtardı.⁹⁴

Bizans ordusu 248/862 de Suğur ve Diyâr-ı Bekr'e saldırdı. Rum ordusu Amid ve Meyyafarikin'e kadar geldi. Rum kuvvetleri geçtikleri yerleri yağmaladı ve çok sayıda insanı katletti.⁹⁵ Bizans güçleri 249/863-864 yılında Anadolu içlerine bir sefer düzenlendi. Malatya Emîr-i Ömer b. Ubeydullah el-Akta bu sefer sırasında Bizans kuvvetlerince şehit edildi. Ömer b. Ubeydullah'ın şahadeti Bizans kuvvetlerinin önünü açtı. Onun yokluğunu bilen Bizans ordusu Diyâr-ı Bekr ve çevresine saldırılarına devam etti. Bizans güçleri 249/863-864 yılında tekrar Amid ve çevresine saldırdı. Ahalinin malları yağmalandı. Bölgeden kadın erkek birçok kişi esir alındı. Rumlar Sonra Meyyâfârikîn'e saldırmak istediler. Ermeniye Valisi Ali b. Yahya el-Ermeni Diyâr-ı Bekr'e saldıran Rum güçlerine karşılık vermek için 249/863 yılında Ahlat'tan harekete geçti. Meyyafarikin'den geçip Amid'e gelirken yolda Bizans güçlerinin saldırılarına maruz kaldı. Bizans saldırıları sonucu

⁸⁴ Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, 607.

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, IX, 187-188.

⁸⁶ Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyânlar", s. 33.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târîh*, IX, 187-189, 192-193; Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, 607.

⁸⁸ Taberî, *Târîh*, VII, 497.

⁸⁹ Taberî, *Târîh*, VIII, 144 vd.; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, VIII, 265.

⁹⁰ Taberî, *Târîh*, VIII, 11 vd.

⁹¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 55 vd.; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22.

⁹² Taberî, *Târîh*, IX, 207 vd.; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22.

⁹³ Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, 607.

⁹⁴ Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22.

⁹⁵ İbnü'l-Azrak, *Tarih-i Mayyafarîqin*, s. 390.

Ali b. Yahya ve yüzlerce asker öldürüldü.⁹⁶ Müslüman güçlerin yenilgisi, Bizans tehlikesinin gittikçe artması ve art arda iki Müslüman komutanın ölümü Bağdat'ta geniş yankı buldu. Bağdat ahalisi halife Mütevekkil'in öldürülmesinden dolayı bu olayların gerçekleştiğini söyleyerek ayaklandı. Halife Mütevekkil'in öldürülmesinden sorumlu tuttukları ordu mensuplarıyla çatıştı. Şiddetli çatışmalar sonucu çok insan öldü. 252/866 da Halife Müstain halifelikten indirildi.⁹⁷

Sonuç

Diyâr-ı Bekr'in siyasi sosyal ve ekonomik yapısının yanında stratejik konumu da dikkatleri çekmesi, bölgeyi içten ve dıştan birçok gücün hedefi haline getirdi. Bölgede Kürt, Arap, Ermeni, Rum, ve Fars gibi değişik unsurların bir arada yaşaması, bölgenin Bizans'a yapılan seferlerde üs vazifesi görmesi, Diyâr-ı Bekr'i önemli ve hareketli bir alan yaptı. Bu durum Abbâsîlerin bölgede huzur ve sükûnu sağlamasını ve kalıcı imar faaliyetlerini yapmasını engelledi. Bölgenin üs vazifesi görmesi ve Bizans saldırılarına karşı teyakkuz hali bölgede dinamik farklı silahlı güçlerin oluşmasına zemin hazırladı.

Abbâsîlerin bölgeye görevlendirdikleri bölge valilerin bir kısmının Abbâsî soyundan gelmeleri hatta halifenin birinci derecede yakınları olması bölgeye verilen önemin göstergesidir. Ancak bu valiler bölgeyi ve Diyâr-ı Bekr'i tayin ettikleri âmillerle uzaktan yönettikleri için bölgeye yönelik kalıcı çözümler geliştiremediler. Abbâsî halifelerinin çocuklarını Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre, Avasım, Suğur gibi önemli merkezlerden oluşan stratejik bölgeye vali olarak tayin etmeleri, bu bölgenin halifelerin çocukları için yetişme ve tecrübe kazanma merkezi olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Abbâsî halifelerinden olup bu bölgede valilik yapanlar; Ebû Cafer Mansûr, Harûn er-Reşîd, Vâsık b. Mu'tasım ve Muntasır b. Mütevekkil'dir. Halifelerin birinci derecede yakınları olup bu bölgede vali olanlar ise Abbas b. Muhammed, Abbas b. Me'mûn, Abdullah b. Me'mûn, Muhammed b. Abbas b. Me'mûn 'dur. Ayrıca Abbâsîlerin meşhur komutanlarından Tahir b. Hüseyin ve Boğa el- Kebir bu bölgede valilik görevinde bulundular.

Emevîler Dönemi'nden itibaren el-Cezîre Bölgesi'nde devlete karşı birçok ayaklanma sahne oldu ve bu özelliğini Abbâsîler döneminde de sürdürdü. Kaynaklarda el-Cezîre ve Diyâr-ı Bekr'de çıkan isyanlar Haricî isyanlar olarak nitelenmekte ise de isyanların sebeplerine baktığımızda söz konusu isyanlar da idarecilerin yanlış icraatları, halkın dinî hassasiyetlerinin göz ardı edilmesi, sosyal ve ekonomik sorunların çözülmemesi gibi sorunlar ön plana çıkmaktadır. Bölgenin uç bölgesi olması nedeniyle otorite boşluğundan dolayı silahlı güçlerin varlığı ve karışık demografik yapı da isyanları tetikledi. Dolayısıyla bu isyanların salt haricî isyan olarak değerlendirilmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Haricîlik düşüncesi; sosyal, ekonomik ve idari sıkıntılara toplumun gösterdiği tepkinin Abbâsî merkezi yönetimi tarafından başkaldırı olarak görülmesi ve sebebi ne olursa olsun şiddetle bastırma yoluna gidilmesinden dolayı taraftar buldu. Ayrıca bu ayaklanmaların çoğunun Haricilikle ilişkilendirilmesi Abbâsî halifelerinin izlediği bir din politikası olmalıdır. Bu izlenen politikayla hasımlar daha büyük bir sorun olmadan bertaraf edildi.

Abbâsîler asabiyet neticesi ortaya çıkan kabileler arasındaki çatışmalarda, taraflardan birini desteklemek suretiyle devlete yönelik çok güçlü hareketlerin oluşmasına engel olma politikasını da güttüler. Bu da bölgede yerel güçler arasındaki çatışmayı körükledi ve bölgede uzun süreli istikrar sağlanamadı. Abbâsîler otoriteye ve bunun getirisi olan vergiye ağırlık verdi. Bölgeye yönelik sağlıklı bir din politikası uygulayamadı. Oluşan boşluğu Haricî ve benzeri guruplar doldurmaya çalışmıştır.

⁹⁶ Taberî, *Târîh*, IX, 261.

⁹⁷ Taberî, *Târîh*, IX, 261-263; Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s. 22-23; Yinanç, "Diyarbakir", *İA*, 607.

KAYNAKÇA

- Aydın, Nusret, *Diyarbakır ve Mirdasiler Tarihi*, Avesta Yay., İstanbul 2011.
- Barla, Canan, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ MFD 2005/1*, 57-84.
- Beg, Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nubihar Yay., İstanbul 2014.
- Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l Büldân* (çev., Mustafa Fayda), Siyer Yay., İstanbul 2013.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., İstanbul 2003.
- Biçer, Bekir, *Kürtler*, Çizgi Kitapevi, Konya 2014.
- Bozan, Oktay, “Abbasi idaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyancılar”, *İSTEM Dergisi*, Konya 2013, ss. 23-33.
- Bulduk, Abdulgani, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* (çev. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004.
- Çevik, Adnan, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2002.
- Demircan, Adnan, “Diyârü Bekr'de Hâricî İsyancıları”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004.
- Erkal, Mehmet, “Âmil”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 58-60.
- Fayda, Mustafa, “Becîle”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 287.
- Fıçlalı, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul 1992, XVI, 169-175.
- Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdi b. Mansûr*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2012.
- Halîfe b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat, I-II* (thk. E. Z. el-Umerî) Darü'l-Kalem, Dımeşk 1977.
- İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân I-VII* (thk. İ. Abbas), Darü's- Sekafe, Beyrut 1968.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (IV/X. yüzyıl) *Sûrat el-Arz* (çev. Ramazan Şeşen,) Yeditepe, İstanbul 2014.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut ts.
- İbn Şeddâd, bn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzeddîn Muhammed b. Ali b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî (ö. 684/1285), *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre* (nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre), I-II, Vizâretü's-Sekâfe, Dımeşk 1978.
- İbnu'l-Esîr, İzzeddîn Alî b. Muhammed el-Cezerî, (ö. 606/1210), *el-Kâmil fî't-Târih* (thk. Ebu'l-Fedâ Abdullah el-Kâdî), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata), VIII, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Azrak, Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârikî (ö. 577/1181'den sonra) *Tarih-i Mayyafarîqin*, Nubihar Yay., İstanbul 2014.
- Kindermann, Herbert, “Tağlîb”, *İ.A*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, IX, 621-627.
- Konak, İbrahim, *Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî İsyancılar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2006.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Kahire 1298, s. 145-149.
- Ritter, Carl, *Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien XI*, Berlin 1844.

Abbâsîlerin İlk Asrında Diyar-ı Bekr'in İdaresi ve İsyanlar

- Seçkin, Bekir Sami, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul Siirtliler Derneği Yay., İstanbul 2005.
- Şehristanî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal* (çev. Muharrem Tan) Akademi Yay., İzmir 2006, 105-126.
- Şeşen, Ramazan, "Cezîre", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 510-511.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî (ö. 310/922), *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk, Dâru'l-Turasi*, I-XI, Beyrut 1387.
- Yaşın, Abdullah, *Tarih Kültür ve Cizre*, İstanbul 2011.
- Yınanç, Mükrimin Halil, "Diyarbakir", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, III, 605-607.
- Yıldız, Hasan Dursun, "Avâsım", *DİA*, İstanbul DİA, İstanbul, 1994, IV, 111-112.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.